

ההנהגה היהודית בשואה

דן מכמן

דימויים

"נקודת מוצא לכל דיון בעמידתו של העם היהודי בתקופת השואה צריכה להיות עובדת היסוד כי העם היהודי לא הצליח להגן על חייו" – כך הציגה את עמדתה ההיסטוריונית לני יחיל בפתח הדברים שנשאה בכינוס החוקרים הבינלאומי הראשון שערך יד ושם בשנת 1968.¹ דבריה ביטאו תחושה נפוצה בקרב יהודים ולא-יהודים כאחד, שאף הלכה והחריפה במרוצת השנים. עם שיש צדק מסוים בגישתה, הרי היא מיוסדת גם על הנחת יסוד בעייתית-כלשהי בדבר לכידותו ודרך ארגונו של "העם היהודי", הנחה שנדון בה להלן. מכל מקום, אם "העם היהודי לא הצליח להגן על חייו" – נובעת מכך באופן הכרחי שאלה לגבי הנהגתו: כיצד היא נהגה לנוכח האיום הנאצי, ובמה כשלה. אין תמה אפוא, כי הן הדיון הציבורי בקרב היהודים (בישראל ובחו"ל) והן המחקר ההיסטורי בסוגיית ההנהגה היהודית אופיינו מתחילת הדרך בביקורתיות גדולה. במישור הציבורי זוהו "המנהיגים" בדרך כלל כראשי היודנראטים, והללו גונו עוד בשנות ה-40 כ"קולבורנטים" (משתפי פעולה) ואף נעשו ניסיונות להעמדת אחזים מהם לדין בפני בתי משפט כלליים או בפני בתי דין של כבוד מטעם קהילות יהודיות (בהולנד, בבלגיה, בהונגריה ועוד). מאוחר יותר הואשמו באחריות למחדלים גם מנהיגים יהודים בארצות העולם החופשי – בעיקר בארצות הברית וביישוב בארץ ישראל. במישור המחקרי, שהושפע לא במעט מהדיון והדימוי הציבוריים, התפתח תהליך דומה, שהזין שוב את הדיון הציבורי בנדון. לא במעט השפיעו על דימויי המנהיגות היהודית שני חוקרים בעלי מעמד: ראול הילברג וחנה ארנדט. הילברג, בספרו רב החשיבות חורבן יהודי אירופה (*The Destruction of European Jews*) שראה אור לראשונה ב-1961, התייחס אל היודנראטים השונים כהנהגה האחת והיחידה של היהודים. מחד גיסא מונתה הנהגה זו על ידי השלטון הגרמני לצרכיו, אך מאידך גיסא היא הייתה – לדבריו – המשך של ההנהגה היהודית שמלפני תקופת השלטון הנאצי. הנהגה זאת, שביטאה במרוכז את תכונות היהודים, התאפיינה ב"העדר נטייה להתנגדות" וב"ציינות להוראות". על יסוד "ניסיון היסטורי בן אלפיים שנה" של רדיפות שמתוכם יצאו היהודים – בעבר – כשקהילתם (כלומר, הקולקטיב שלהם) שורדת, סברה ההנהגה גם הפעם שאין נשקפת סכנת כליה מוחלטת. וכך מסכם הילברג את הדברים:

רק ב-1941, 1942 ו-1943 – החלה ההנהגה היהודית לתפוס, שבניגוד לפוגרומים מדורות עברו, תהליך ההרס המודרני דמוי המכונה עומד לכלות את יהדות אירופה בכללותה. אך הבנה זאת באה מאוחר מדי.²

עוד יותר הרחיקה לכת ארנדט בספרה אייכמן בירושלים: דוח על הבנאליות של הרשע: ללא עזרת היהודים בעבודה המנהלית והמשטרתית [של השלטון הגרמני]... היה משתרר תוהו ובוהו מוחלט או, לחלופין, צורך להפעלת כוח אדם מעבר ליכולת הגרמנית. [...] חברי "מועצות היהודים" [יודנראטים] היו בדרך כלל המנהיגים היהודים המוכרים במקום, אשר להם נתנו הנאצים סמכויות עצומות... [...] תפקיד זה שמילאו המנהיגים היהודים בהשמדת עמם שלהם הוא בעיניו של יהודי, ללא ספק, הפרק הקודר ביותר בסיפור הקודר הזה בכלל. בכל מקום בו חיו יהודים היו בנמצא מנהיגים יהודים מוכרים, ומנהיגות זאת, כמעט ללא יוצא מן הכלל, שיתפה פעולה עם הגרמנים בדרך זו או אחרת, מסיבה זו או אחרת. האמת לאמיתה היא, שאילולא היו היהודים מאורגנים ובעלי מנהיגות, [אומנם] היו משתררים תוהו ובוהו ואומללות נרחבת, אך המספר הכולל של הקורבנות לא היה מגיע לגובה שבין ארבעה וחצי לשישה מיליון נפשות.³

כללו של דבר, בתודעה העממית נוצרו משוואות כדלהלן: (1) המנהיגות היהודית תחת השלטון הנאצי=יודנראטים=משתפי-פעולה; (2) התנהגות המנהיגות היהודית לנוכח הנאצים=כישלון/מחדל. אין

¹ ל' יחיל, "העמידה היהודית – אספקלריה לקיום היהודי לצורותיה הפעילות והסבילות בתקופת השואה", *העמידה היהודית בתקופת השואה* (ללא ציון שם העורך), יד ושם, ירושלים, תש"ל, עמ' 27.

² Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, London, 1961, pp. 662-666. בספרו האחרון, *מבצעים, קורבנות, עומדים מן הצד*, הילברג אינו משנה עקרונית מגישה זאת; ראו בפרק "מנהיגי היהודים": Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders*, New York, 1992, pp.105-117.

³ Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, New York, 1963, p. 125.

תמה אפוא, שבשיח היהודי בישראל, כמו גם בחו"ל, מימי השואה ועד עצם היום הזה – והדברים נשמעו עוד בימי ההפגנות נגד מדיניותו של ראש הממשלה יצחק רבין ז"ל – שימש המונח יודנראט כמושג נרדף לבגידה.

מושגים והגדרות

בגישות ובדימויים הנזכרים מובלעות הנחות יסוד מסוימות הזקוקות לליבון, ולמרות קוצר היריעה ננסה לעמוד על אחדות מהן.

תופעת המנהיגות החברתית זכתה וזוכה למחקרים רבים במסגרת דיסציפלינות מחקריות שונות: פסיכולוגיה (בייחוד זו החברתית), סוציולוגיה, מדע המדינה והיסטוריה. אין אומנם הגדרה מדויקת ל"מנהיגות" (או "הנהגה") המוסכמת על כלל החוקרים, אך עם זאת ברור, כי בעצם החיים החברתיים קיים מצב שבו יש אנשים המניעים אנשים אחרים להתנהגות מסוימת – אם בזכות תפקידם ואם בשל האמצעים שנמצאים בידיהם. בעוד החשיבה העממית נוטה לזהות כמנהיגות בראש ובראשונה את זו הכריזמטית, הוכיח המחקר הסוציולוגי, שחשיבותם של כשרונות או תכונות מנהיגות (מולדות) מיוחדות פחותה משיעורן. למעשה, בחיים חברתיים נוצר מצב של הנהגה הדורש מילוי תפקידים, והללו מתמלאים בדרך של בחירה מוסדרת או צמיחה בדרך אחרת. מרכיבי היסוד במצב של הנהגה הם: המנהיג, המונהג, המצב והמשימה. התפקידים הבסיסיים של מנהיגות הם: (א) שמירה על קיום הקבוצה וחיזוק הסולידריות והלכידות הפנימית שלה; (ב) קידום השגת מטרותיה של הקבוצה (או החברה) ומילוי צרכיה הפנימיים. לאור דברים אלה עלינו לשאול, האם אכן ניתן לדבר על העם היהודי בשנות ה-30 וה-40 של המאה ה-20 - כעל קבוצה קוהרנטית המוגדרת היטב, שיש לה מנהיגות המקובלת בצורה זו או אחרת על הכלל? עלינו לשאול עוד, האם תופעת היודנראטים ניתנת להכללה במושג "מנהיגות" כפי שתואר, והאם מבחינה עובדתית לא היו קיימים לצד היודנראטים צורות מנהיגות נוספות בחברה היהודית?

העם היהודי

חקר תופעת הלאומיות המודרנית, שהתפתח מאוד בשני העשורים האחרונים, אימץ לעצמו אבחנות אחדות המסייעות בהבנה מעמיקה יותר של התנועות הלאומיות ומדינות הלאום שצמחו, בעיקר באירופה, מאז סוף המאה ה-18. אחת מסוגיות היסוד שהטרידו את מנוחת החוקרים הייתה צמיחת תודעת ההשתייכות של יחידים לקהילייה רחבה שקשרים מעשיים, יומיומיים, בין חבריה אינם קיימים הלכה למעשה. כיצד יכול להרגיש תושב דרומה של צרפת תחושות אחווה והזדהות עם תושב צפונה, אותו לא הכיר מעולם ולא יפגוש לעולם? תשובה בעניין זה העלה בנדיקט אנדרסון, בהכניסו לשימוש את המושג "קהילייה מדומיינת", בניגוד לקהיליית ההשתייכות המעשית (חוג עבודה, שכונה וכיו"ב). לדבריו ולדברי ההולכים בעקבותיו, בתהליך זה או אחר צמחה (ובחלקה הובנתה מדעת על ידי המדינה המודרנית הריכוזית) בעידן המודרני תודעת השתייכות חדשה שמעל לרמה הקהילתית הקודמת, וכך צמח הלאום המודרני.⁴

אומנם, בניגוד לסברתם של חוקרי לאומיות אחרים, שאינם מצויים בנבכי המחשבה היהודית והשפה העברית והרואים כלאומיות יהודית רק את התנועה הציונית, תודעה לאומית יהודית לא צמחה רק בעידן המודרני. תודעה לאומית המיוסדת על הדת ומוגדרת על ידה (מגילת רות: "עמך עמי ואלוהיך אלוהי") התגבשה עוד בשלבים קדומים של ההיסטוריה היהודית והמשיכה להתעצב בימי הביניים, בתקופה של פיזור יהודי גדול. דווקא על רקע הפיזור והריחוק בין הקהילות היהודיות למיניהן (שאומנם קשרים קבועים של דיון הלכתי, של מינוי רבנים, של קשרי חיתון ומסחר התקיימו ביניהן), התחזקה התודעה המיסטית של השתייכות לגוף המופשט "עם ישראל". במובן זה הקדימה ההתפתחות בקרב היהודים את התופעה שצמחה בלאומיות האירופית בעת החדשה. ברם, העם היהודי, שבעת החדשה חי ברובו על אדמת אירופה (בשנת 1825 חיו באירופה 83% מכלל היהודים, וב-1880 כ-88%⁵), היה נתון להשפעת התהליכים הכלכליים, החברתיים והמדיניים שפקדו יבשת זו. התנועה הלאומית היהודית, ובמיוחד הענף הציוני שלה, אימצו מרכיבים הן מהתפיסה הלאומית היהודית המסורתית והן מהתפיסה הלאומית האירופית החדשה, וביקשו להדגיש את שורשיו הלאומיים של עם ישראל, דהיינו – את לכידותו על אף פיזורו. תפיסה זאת חדרה להיסטוריוגרפיה היהודית, ועל בסיסה נכתבו היסטוריות כוללות של העם

⁴ בנדיקט אנדרסון, *קהיליות מדומיינות* (בתרגום דן דאור), האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, תשנ"ט.

⁵ Sergio Dellapergola, "Changing Patterns of Jewish Demography in the Modern World", *Studia Rosenthaliana*, Special Issue, published together with vol. XXIII/2 (Fall 1989), p.158.

היהודי. במיוחד לאחר השואה, משהשיגה הצינונות את הישגיה הגדולים ביותר והפכה בעיני כול למייצגת המובהקת של היהודים, נתקבלה על דעת רבים הראייה כי היהודים אכן היו עם לכיד ואורגני במובן הפשוט של המושג.

ברם, לא כך היו פני הדברים הלכה למעשה ערב התקופה הנאצית. אומנם, אין ספק שתודעת סולידריות יהודית וייחוד יהודי היו קיימים – לכך יש עדויות אין ספור, הן במעשי היהודים עצמם והן במסקנות שכנייהם. אבל המאפיין המובהק של היהודים בתוך ההתייחסות ההדדית היה דווקא הפירוד, הפילוג והעדר ההסכמה הפנימית אף על דברים יסודיים ביותר הנוגעים לזהות. תולדות היהודים ב-200 השנים האחרונות מתאפיינות בתהליך גובר ומחריף של התפרקות מתחושת השייכות למכלול בעל שותפות מובהקת ותקווה לעתיד מוסכם ומשותף. תהליך החילון הוביל רבים להשיל מעליהם את האמונה הדתית היהודית ותפיסותיה. לצד זה הביא תהליך האמנסיפציה – ובחלקו אף בניגוד לו – להשתלבות בחברה הסובבת, להגדרת היהדות כדת בלבד, לנטישת השפות היהודיות ולאיימוץ מלא של שפת הסביבה, לשינוי אופייה של הקהילה היהודית ולעזיבת מסגרותיה. ערב השואה היו היהודים יותר תפוזרת של קבוצות הפרושות על פני מרחב גיאוגרפי עצום, שביניהן מתנהל ויכוח חריף על הגדרת הזהות היהודית ועל הדרך שבה יש להוביל את היחידים היהודים בעתיד. חלקן (אף אם לא רובן) התנגדו במפורש לעצם הניסיון להטיל עליהן שיוך לעם היהודי. עניין זה אף מצא את ביטויו בארצות מערב-אירופה בהמרת המושג יהודי במושג שנראה נעדר קונוטציה לאומית – ישראלי (Israelit בגרמנית, israelite בצרפתית). מכל מקום, כפועל יוצא מהתפוררות זאת של ה"כלל-ישראליות" נעדר גם מוקד התייחסות מוביל המקובל על מירב היהודים – כלומר, נעדר בדיוק אותו דבר שאפשר לכנותו מנהיגות יהודית. אין מנהיגות של העם היהודי ערב השואה; לכל היותר ניתן לדבר על "מנהיגות" – של ארגונים וזרמים יהודיים למכביר. המציאות היהודית הזאת הייתה עתידה להיות לרועץ בימי השלטון הנאצי, דווקא בשל הניגוד המשווע והטרגי בינה לבין הדימוי האחדותי של היהדות המאיימת, כפי שנתפס באידיאולוגיה הנאצית.⁶

מנהיגות וראשות

יש להקשות גם על הזיהוי החד-משמעי של המנהיגות היהודית תחת השלטון הנאצי עם יודנראטים. אין חולק על כך, שגופי המינהל הללו פעלו מכוח מינוי בכתב או בעל פה מצד השלטונות הגרמניים ושנצטוו למלא אחר הוראות השלטונות הללו לצורך מטרות שלא היו מטרותיהם של היהודים. לפיכך קשה לומר שהגופים הללו מילאו את התפקיד שהוגדר לעיל כמנהיגות. נראה אפוא, שראוי יותר לראות בהם תופעה, המכונה בספרות הסוציולוגית כ"ראשות" (headship). בין שאר מאפייניה של תופעה זאת ציין הסוציולוג ס"א גיב את הדברים האלה:

1. [...] ראשות מופעלת באמצעות מערכת מאורגנת, ולא על ידי הכרה ספונטנית מצד החברים בקבוצה בתרומתו של היחיד להנעת הקבוצה.

2. יעדי הקבוצה נבחרים בידי השליט בהתאם לאינטרסים שלו, ואין הם נקבעים מבפנים בידי הקבוצה עצמה. [...]

5. סמכותו של המנהיג ניתנת לו בצורה ספונטנית על ידי חבריו לקבוצה, ובייחוד על ידי תומכיו. סמכותו של הראש נובעת מסוג כלשהו של עוצמה חוץ-קבוצתית שיש לו לגבי חברי הקבוצה, ואי אפשר לכנות אותם, בכל צורה בעלת משמעות, "תומכים". הם מקבלים על עצמם את שליטתו מחשש לעונש ולא בדרך של הליכה אחריו.⁷

אכן, זו הגדרת עבודה סינתטית; במציאות ההיסטורית היו הדברים מורכבים הרבה יותר. אין ספק שצודקים הטוענים – ועוד נעמוד על כך להלן – כי היהודים התארגנו במקרים רבים בכוחות עצמם, מייד אחרי השתלטות הנאצים והמדינה הגרמנית על קהילה מסוימת, וכי השלטונות הגרמניים נטו להשתמש בגוף היהודי הקיים. אף אין ספק, שהגופים הממונים – הראשויות – מילאו תפקיד חשוב בקיומה ובתפקודה של הקהילה היהודית, כפי שהראו ישעיהו טרונק, אהרן וייס⁸ וחוקרים רבים אחרים, ובכך היה

⁶ עוד לעניין זה בספרי: *השואה וחקרה: המשגה, מינוח וסוגיות יסוד*, תל-אביב, תשנ"ח, במאמר: "המימד היהודי של השואה: ההקשר של תולדות היהודים בדורות האחרונים", עמ' 46-54.

⁷ עוד לעניין זה ראו ב*השואה וחקרה*, שם, במאמר: "ה'ראשויות' היהודיות תחת השלטון הנאצי: צמיחתה ויישומה של תפיסה מנהלית", עמ' 107-109.

⁸ ישעיהו טרונק, *יודנראט*, ירושלים, תשל"ט; אהרן וייס, "יודנרט", *האנציקלופדיה של השואה*, כרך ג', ירושלים ותל-אביב, תש"ן, עמ' 553-560.

להם, ולו באופן חלקי, תפקיד מנהיגותי. ברם, מהרגע שמונו על ידי מקור כוח חיצוני לצורך מטרותיו, וסמכות השליטה שלהם נבעה ממנו, ניטל מהם חופש שיקול הדעת ואפשרות הייצוג המלאה של אינטרס הקבוצה שלהם עצמם – תנאי יסוד לפעולתה של מנהיגות. המאזן ההיסטורי מראה, כי בשל נסיבות המקום והזמן או בשל קווי אופי אישיים, היו "ראשים" שנטו יותר או פחות למלא גם תפקידי מנהיגות; אך אף פעם לא היה בגופים אלה מי שהיה בגדר מנהיג בלבד. עצם השימוש בכלי הניתוח של "ראשות" יכול להסביר לנו את הדילמה הפנימית שעמה התמודדו ראשי היודנראטים וחבריהם: הם נאלצו לתמרן בין החובה למלא יעדים הרסניים לחברה היהודית שהוצבו על ידי שלטון עוין בתוקף תפקידם כ"ראשים", לבין השאיפה למלא יעדי הישרדות לחברה היהודית בתוקף רצונם להנהיגה. ככל שמטרת ההרס הנאצית הסלימה עד לשיאה בהשמדה, כן הפך לבלתי אפשרי הניסיון לפשר בינה לבין מטרת הקיום היהודי.

צמיחת התפיסה בדבר הצורך ב"ראשות" יהודית בממשל הנאצי

לראשונה מוזכר המושג יודנראט כמין ממשלה לציבור היהודי, הכפוף לנציב-מפקח מטעם השלטונות, ב"הצעת טיוטה לחוק להסדרת מעמדם של היהודים". הצעה זאת הייתה פרי עבודתה של ועדת פקידים ממשלתיים בגרמניה בחודשים מרס-אפריל 1933. באותה שעה חשבו חברי הוועדה להחזיר את מעמד יהודי גרמניה למצב שלפני תקופת האמנסיפציה, ואף השתמשו במונח ששימש בחלק מהאמצעות הגרמניות כציון לוועדי הקהילות בימי הביניים. אך הרעיון שהועלה בהצעת הטיוטה לארגן את יהודי גרמניה כישות נפרדת שבראשה יודנראט הנבחר מדי ארבע שנים ירד מהפרק תוך זמן קצר. רבים התנגדו לה, מחשש פן באופן זה היהודים יתארגנו היטב, יתלכדו ויישארו לאורך זמן בגרמניה.

מאז ראשית 1937 עלתה המחשבה בדבר "ראשות יהודית" כלשהי מחדש, הפעם מתוך המחלקה לענייני יהודים בשירות הביטחון (ס"ד) של האס.אס (SD II 112). אנשיה סברו, שהדרך היעילה ביותר להפעלת לחץ על היהודים להגר תהיה באמצעות העמדת מנהיגות מרכזית בראש ארגון יהודי הנשלט על ידי השלטון (קרי: האס.אס). יישומו של רעיון זה נתקל בקשיים בגרמניה גופא באותו הזמן, אך החל הלכה למעשה בווינה, לאחר סיפוח אוסטריה במרס 1938 ("האנשלוס"). האיש שנשלח לבצע את הדברים היה אדולף אייכמן. בתוך זמן קצר ביטל את רוב הארגונים היהודיים, ארגן מחדש את קהילת וינה וכלל בה חלק מארגוני היהודים הישנים שרצה בהמשך תפקודם (אלה שעסקו בהגירה), ואף היה אחראי למינוי העומד בראש הקהילה – ד"ר יוסף ליוונהרץ. המטרה לאלץ את יהודי אוסטריה להגירה באמצעות ארגון זה וגוף גרמני מיוחד המשגיח על הקהילה ועל ההגירה ("הלשכה המרכזית להגירת יהודים" – *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*; הוקמה ב-22 באוגוסט 1938) הושגה מעבר לציפיות. בזכות הצלחת הניסיון של אייכמן בווינה הוצע דגם מעין זה גם לגרמניה, בעקבות פרעות "ליל הבדולח". ברם, בסבך מאבקי הרשויות בגרמניה נהוותה צורת משנה של הדגם הווינאי. במקום ארגון, הבנוי על יסודות קהילה יהודית מקומית ומוקם על פי הוראות בעל פה, הוקם בגרמניה גוף כלל ארצי – "האיחוד הארצי של היהודים בגרמניה" (*Reichsvereinigung der Juden in Deutschland*) – המעוגן רשמית בחוק.

ערב מלחמת העולם השנייה היו בנמצא שני דגמי "ראשות": (א) המקומי, המועדף על ידי המומחים לענייני יהודים בס"ד, מפני שמעמדו הבלתי רשמי עשה אותו תלוי בהם יותר; (ב) הכלל ארצי. תולדות המדיניות האנטי יהודית בארצות הכבושות בימי מלחמת העולם השנייה מלמדות אותנו על התפלגות בין שני דגמי הראשות הללו. הדגם המקומי, אשר מאז הפלישה לפולין קיבל בדרך כלל את השם יודנראט (שחזר משהייה ב"מקרר" מאז 1933),⁹ יושם בעיקר במזרח אירופה – פולין, הארצות הבלטיות, שטחי ברית המועצות הכבושים וגם בהולנד. הוא יושם בדרך זאת בזכות המקום הדומיננטי שהיה לאס.אס ולמטרה באזורים הללו. בארצות שבהן כוחם של אלה היה מוגבל יותר ביחס למינהל האזרחי הגרמני במקום (שעקרונית לא היה אוהד ליהודים כלל) יושם, בדרך כלל, דגם הפשרה הכלל ארצי (שנקרא "איחוד יהודים" – *Judenvereinigung*); כך היה, כאמור, בגרמניה גופא, וכן בבליגיה, בצרפת (ובהמשך גם באלג'יריה), ובסלובקיה. כמו כן יש בכמה מקומות תופעה של יודנראט שתחום סמכותו הגיאוגרפי מתרחב על פני שטח גדול מאוד, והוא כעין דגם ביניים – כך בראדום, בזגלמביה (שלזיה)

⁹ אך היו לו שמות נוספים: "מועצת זקנים" ("אלטסטנראט" – *Ältestenrat*), "נציגות האינטרסים היהודיים" (*Interessenvertretung der Juden*), "ראש" (*Obmann*), "ראש היהודים" (*Oberjude*), ועוד. הפקודה המשמעותית להקמת ה"יודנראטים" כלולה ב"איגרת הבזק" של היידריך למפקדי האינזאצגרופן מיום 21 בספטמבר 1939 – לנוסח הדברים ראו: יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות (עורכים), *השואה בתיעוד*, ירושלים, תשל"ח, עמ' 140-141.

העילית המזרחית, במינוח הגרמני), ובהולנד. אך יש לציין, ששיטת ה"ראשויות" מעולם לא הגיעה לשלמות. במקומות רבים לא הוקמו כלל גופי מנהל מיוחדים ליהודים ו"ראשים" בראשם. כך היה בקרואטיה, באיטליה ועוד, ואף בשטחי פולין הכבושים (בגנרלגוברנמן) היו קהילות יהודיות קטנות שהתקיימו עד לימי אקציות החיסול ללא יודנראט.

ראוי לתקן טעות: בדימויים הנפוצים קשורה תופעת היודנראטים – ועתה מוטב שנקרא לה "ראשויות" – בטבורה עם תופעת הגטו מחזד גיסא, ועם הפתרון הסופי מאידך גיסא. כפי שהראינו, אין זה נכון. רעיון ארגון היהודים באופן הנזכר היה תהליך שהתפתח באופן עצמאי במרוצת המחצית השנייה של שנות ה-30 ללא קשר עם רעיון הגטואיזציה שתחילתו רק בסוף 1939¹⁰, לאחר כיבוש פולין; הוא בוודאי הקדים בהרבה את ימי הפתרון הסופי. רעיון ה"ראשויות" נולד ככלי לקידום מטרות המדיניות האנטי יהודית לפי נוסח מומחי היהודים של האס.אס, ומדיניות זאת השתנתה והוסלמה עם הזמן. רעיון הגטואיזציה, שהתפתח בנפרד ומאוחר יותר, היה מיועד לבידוד פיסי של היהודים במרחבים המזרח אירופיים שהיו מיועדים לניסויי העתקת אוכלוסין נרחבים. לפיכך, בכל גטו אומנם היה יודנראט – אך הרבה "ראשויות" היו קיימות בלא גטו. המחקר מראה עוד, כי דווקא בתקופת הרציחות, מאז יוני 1941, נעשה על ידי הגרמנים רק שימוש חלקי בלבד ב"ראשויות". האיינזאצגרופן הרבו לרצוח יהודים עוד לפני הקמת יודנראטים; ב"איגודי היהודים" בגרמניה ובמערב אירופה נעשה שימוש מוגבל על ידי השלטונות, בדרך כלל לא לאיסוף היהודים וגירושם אלא רק למשלוח צווי התייצבות; וגירוש ורצח שיטתיים לא פחות בוצעו ממקומות שכלל לא הייתה בהם "ראשות".

התפקידים המנהיגותיים של ה"ראשויות"

אך המבט על צד זה – הצד הגרמני – של תופעת ה"ראשויות" אינו מכסה את כל תופעת ה"ראשויות". כפי שהראו חוקרים רבים, בצדק, לעתים קרובות הורכבו ה"ראשויות" הללו מאנשים ששימשו בתפקידי מנהיגות שונים עוד קודם לכיבוש. ולא עוד, אלא שתופעה חוזרת ונשנית אירעה לאחר כל מקרה של כיבוש ארץ וקהילה בידי הגרמנים: התארגנות ספונטנית של אישי ציבור מזרמים שונים ומדרגות שונות שנתרו במקום לגופי ייצוג ועזרה עצמית. במקרים רבים הייתה בהתארגנות זאת התגברות על ניגודים ויריבויות קודמים. בגרמניה החל תהליך של איגוד הכוחות היהודיים עוד לפני עליית הנאצים לשלטון, בשנת 1932. בספטמבר 1933, לאחר חודשי השלטון הנאצי הראשונים, הוקמה "הנציגות הארצית של יהודי גרמניה" (Reichvertretung der deutschen Juden) שהיו מיוצגים בה רוב הארגונים הארציים היהודיים (מלבד החרדים והימין היהודי הלאומי-גרמני). בוורשה הייתה התארגנות יהודית עצמית עוד בעת הקרבות, והיא קיבלה מעמד מטעם ראש העירייה הפולני. בצרפת, בבליה ובהולנד חידשו הגופים הקהילתיים את פעולתם, ובהולנד יזמו הציונים "ועדת תיאום יהודית". וכך יש עוד דוגמאות לרוב.

אין תימה אפוא, כי כאשר הוקמו לאחר מכן ה"ראשויות" בפקודת השלטון הגרמני, ראו הללו חובה לעצמן למלא גם תפקידים ציבוריים למען הקהילה היהודית. מבחינה זאת יש אפוא להבדיל בין תפקידים שהוטלו במצוות הגרמנים, ולמעשה לא היה מנוס מביצועם, לבין תפקידים שניטלו מתוך יוזמה עצמית, ולפיכך הציגו היבט מנהיגותי – של הובלת הקהילה. אף באלה האחרונים יש להבדיל בין שני סוגים: תפקידים שצמחו מתוקף היות ה"ראשויות" לעתים קרובות כעין רשויות מוניציפליות (מיסוי שוטף, אספקת מזון, בריאות ותברואה, דיוור, שיטור ושפיטה), ותפקידים שביטאו את מטרת שמירת הקיום וההישרדות היהודיים (בתי מלאכה, חינוך, עזרה סוציאלית, פעילות תרבותית, דאגה לחיים דתיים). כל התפקידים הללו מצאו את ביטויים במבנה המנהלי של ה"ראשויות", כלומר – במחלקות השונות שהוקמו בהן. השוואה של מבנה ה"ראשויות" השונות תראה דגם בסיסי החוזר על עצמו, עם ואריאציות מובנות הנובעות מגודל הקהילה ומהמועד שבו הוקמה ראשות מסוימת או אורגנה מחדש. כך, למשל, בשלבים המוקדמים של סוף שנות ה-30 וראשית שנות ה-40 מחלקות שעניינן הגירה והסבה מקצועית, ולעומת זאת בתקופת השילוחים למחנות העבודה והמוות נמצא מחלקות סיוע למגורשים, מחלקה שמטרתה לפענח רמזים במכתבי מגורשים, ועוד.

דרכי המדיניות שנקטו ה"ראשויות" – כלפי השלטונות ודרישותיהם, כלפי הציבור שהיו מופקדים עליו, מערכות היחסים שפיתחו עם ארגונים אחרים – במיוחד במקומות שבהם הייתה קיימת מחתרת יהודית –

¹⁰ Christopher R. Browning, "Nazi Ghettoization Policy in Poland, 1939-1941", in: Idem, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, New York, 1992, pp.28-56

הן סוגיות מורכבות ומלאות עניין שקשה להכליל לגביהן. ההחלטות שנתקבלו והדרכים שנקטו נבעו מאופייה של הקהילה בעבר, מאופי הלחצים שהופעלו על העומדים בראש, ממה שידעו על מטרות הגרמנים, מהניסיון הציבורי הקודם שהיה להם, מאופיים האישי ועוד. אך כאמור, בעצם התפקיד שלהם היה מובנה ניגוד מטרות בלתי פתור, אשר בימי מבצע הרצח הביא לפיצוץ פנימי (אדם צ'רניאקוב בוורשה התאבד), לחוסר אונים, לעימות עם הציבור היהודי (או גורמים בתוכו), עם השלטון הגרמני – או עם שניהם כאחד.

סוגי מנהיגות אחרים תחת השלטון הנאצי

ברם, תהיה זו טעות לראות ב"ראשויות" היהודיות גורם יחיד שהוביל את הציבור היהודי. כל אדם בכל חברה פועל בדרך כלל במעגלי חיים שונים, שבהם משמשים גם מנהיגים שונים בו בזמן. כך היה גם בימי השלטון הנאצי. חלק מהמסגרות הארגוניות היהודיות שפעלו לפני השואה המשיך את פעולתו בצורה זו או אחרת – לא הכול התמוטט ונעלם כלא היה. כך, למשל, בצרפת המשיכה מערכת הארגון הקהילתית – הקונסיסטוריה – להתקיים גם כאשר פעל "האיגוד הכללי של יהודי צרפת" – אוז'יף, (Union Générale des Israélites de France -UGIF) שהוקם בסוף 1941; כן היה הדבר בהולנד. בפולין פעלה בגנרלגוברנמן בשנות הכיבוש הראשונות מערכת סעד ("העזרה העצמית היהודית" – י"ס"א) שהיו לה קשרים הן עם הפולנים והן עם השלטונות הגרמניים. ברוב ארצות אירופה המשיכו תנועות הנוער הציוניות והלא-ציוניות את פעילותן, אם בגלוי ואם במחתרת. ואין לשכוח גם את רבני הקהילות, ראשי הישיבות והאדמו"רים החסידים. בשלבים הקריטיים של גירוש היהודים לאתרי הרצח התארגנו גם תנועות מחתרת במקומות שונים, חלקן באופן עצמאי לחלוטין, חלקן מתוך קשר חלקי או הדוק יותר עם תנועות מחתרת כלליות. בכל הארגונים ומסגרות החיים הללו היו אישים מובילים ומנהיגים; כולם – לא רק ראשי ה"ראשויות" – היו צריכים להתמודד עם סוגיית הפענוח של כוונות השלטון הנאצי; עם שאלת היכולת לסמוך על השלטון והשכנים הלא-יהודים; עם בעיות הקיום היומיומי של היחיד, המשפחה והציבור היהודים.

גורלן של הקהילות השונות וגורלם של היחידים היהודים נקבע בסופו של דבר על פי האיתותים וההכוונות שניתנו ממגוון המנהיגויות שהיה קיים.

מנהיגויות יהודיות מחוץ לשטחי השליטה הנאצית: שאלת ההצלה

עיקר דברינו הוקדש להנהגות היהודיות שבשטחי השליטה הנאצית. אך היו, כמובן, גם הנהגות יהודיות בארצות העולם החופשי. הללו עומתו עם שאלת העזרה וההצלה ליהודים הנרדפים. פרקים רבים בספרות העוסקת בנושא ההצלה רוויים בהאשמות בדבר מחדלי ניסיונות ההצלה. ואם יש מידה ניכרת של צדק בכך כשמדובר בממשלות של ארצות העולם החופשי, שבידיהן היו מידע, אמצעים וכוח לקבוע תהליכים ופעולות במידה זו או אחרת, הרי לגבי הנהגות היהודים יש בהאשמות לא מעט הגזמה. ההאשמות הללו – בדיעבד – נובעות מהתחושה הקשה של האובדן ומהרושם המאוחר יותר של התארגנות יהודית בעלת כוח הן בדמותה של מדינת ישראל והן בדמות השדולה היהודית החזקה למדי בארצות הברית מאז שנות ה-60. אך לא כן היה, כאמור, בתקופת השואה.

עם מפוזר המדבר בשפות שונות ובקולות שונים, הפיצול היהודי הפנימי הגדול, החשדנות ההדדית, חוסר הנכונות לקבל מרות והובלה של אחרים והעדר כל אפשרות לגבש מנהיגות מקיפה – כל אלה לא יצרו עמדת כוח להנהגות היהודיות לארגון פעולות הצלה עצמיות ולכפות יוזמות הצלה על הגורמים הבינלאומיים. ואף על פי כן, הביאו הפיצול (כל ארגון דאג קודם כול לאנשים המקורבים אליו) והתחרות בין ארגונים גם לגיוס מאמץ מיוחד של כל ארגון בקרב אנשיו ולהפעלת לחץ על אותם חוגים שהוא יכול להשפיע עליהם. מבחינה זאת מציגה סקירת כל מאמצי העזרה וההצלה – בשנות ה-30 למען הפליטים מגרמניה, בשנות ה-40 כדי לסייע בבריחה, ליזום תוכניות כופר, לשכנע מעצמות ושליטים להתערב למען הנרדפים – שיזמו מנהיגי ארגונים וזרמים יהודיים בשנים 1933-1945 רשימה מרשימה למדי ואף הישגים לא מבוטלים. אך הצלחתן של פעולות אלו בטלה בשישים לעומת הקטל הגדול והשיטתי. ברם, השוואה של מאמצי המנהיגים היהודים וארגוניהם למאמצים שהשקיעו ארגונים נוצריים למען הנרדפים הנוצרים הלא-ארים¹¹ או אף למאמצי הקומוניסטים והסוציאליסטים למען בני תנועותיהם הגרמנים הלא-

¹¹ לעניין הנוצרים הלא-ארים ראו למשל: Haim Genizi, *American Apathy. The Plight of Christian Refugees from Nazism*, Ramat Gan 1983

יהודים תלמד שהושקע מאמץ ניכר, וכי למרות הפיצול והפילוג נשמרה מידה מרשימה של סולידריות יהודית.¹²

מקור: בשביל הזיכרון, 36, 2000, עמ' 4-12.

---

¹² השואה וחקרה, עמ' 63-65.